

A TAGADÁS TAGADÁSÁNAK TÖRVÉNYÉRŐL

BALOGH ISTVÁN

Mondhatjuk, hogy volt idő, amikor úgy tűnt: a marxista filozófia fejlődése során véghezvitte a tagadás tagadása törvényének tagadását.

Magának a törvénynek a története természetesen Hegellel kezdődik. „A logika tudományá”-ban Hegel kifejti, hogy a tagadás tagadása „a dialektika egyik legalapvetőbb általános törvénye”,¹ „... amelynek általánosságát az önmagán túlmutató módszer-jellege biztosítja”.²

Marxnak a tagadás tagadása törvényével kapcsolatos álláspontjáról pedig indokoltan mondja Tőkei Ferenc, hogy „... Marx a hegeli tagadás tagadása formulát materialista módon átértelmezte és mint a dolgok önmozgásának alapelvét megtartotta. Az elv konkrét alkalmazásának, példáit Marx életművéből össze sem lehet gyűjteni; a módszer annyira áthatja az egész életművet, hogy jóformán nincs gondolatmenete, amelyet nélküle meg lehetne érteni.”³ Engels pedig teljesen egyetért Hegellel a tagadás tagadásának törvényét illetően, mondván, hogy a tagadás tagadásának törvénye a „természetnek, a történelemnek és a gondolkodásnak egy szerfelett általános és éppen emiatt szerfelett messzeható és fontos fejlődési törvénye; olyan törvény, amely, mint láttuk, érvényesül az állat- és növényvilágban, a geológiában, a metematikában, a történelemben, a filozófiában . . .”⁴ Lenin 1914–15-ben a dialektika legfontosabb elemeit vizsgálva egy külön pontban említi: „látszólagos visszatérés a régihez, a tagadás tagadása”.⁵

Ámde jóllehet a marxista kézikönyvekben a törvény úgyszólván mindenkor helyet kapott, nem egészen fél évszázaddal később, nagyon is indokoltnak tűnik Molnár Eriknek a tagadás tagadása törvényére vonatkozó végkövetkeztetése. Az a nagyszabású kísérlet, hogy az újabb társadalomtudományi eredményeket a dialektikus materializmus álláspontjával szembesítse a tagadás tagadásával kapcsolatban — ellentétben a dialektika más törvényeivel —, alapvetően negatív eredményre vezet. Molnár Erik ekképpen foglalja össze a „Dialektikus materializmus és társadalomtudomány” című könyvében e törvénnyel

¹ Hegel: „A logika tudománya”, I. rész, Akadémiai Kiadó, Budapest 1957, 82.

² Hegel, i. m. II. rész, 421–440.

³ Tőkei Ferenc: A szocializmus dialektikájához; „Valóság”, 1971/3.; továbbá: Kosuth Könyvkiadó, Bp. 1974/28.

⁴ Engels: Anti-Dühring; MEM 20, Bp. 1974, 137.

⁵ Lenin: Filozófiai füzetek; LÖM 29, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1972, 184. Jóllehet Lenin véleménye a tagadás tagadásával összefüggésben változott: így kétségkívül lehet említeni olyan megfogalmazást is Lenintől, amely nem egyezik az általunk idézettel. Bizonyítható azonban, hogy Lenin a korábbi, inkább elutasító álláspontját később — elsősorban a Hegel konspektusok készítésének idején — megváltoztatta és elismerte a tagadás tagadása törvényének jelentőségét. (Vö.: Tőkei Ferenc, i. m. 41.)

kapcsolatos vizsgálódásait: „... a tagadás tagadásának elmélete a mai napig nem jutott túl a ‚példák összegén’, ahol Lenin idejében tartott. A tagadás tagadása, mint az objektív és szubjektív világ egyetemes, a valóság minden területén érvényesülő fejlődéstörvénye, ma sincs bizonyítva. Nincs bizonyítva a természet egyes mozgásformáin belül, nincs bizonyítva a természet nagy mozgásformáinak viszonyában, a természet és a társadalom viszonyában, nincs bizonyítva a gazdasági társadalomalakulatok egymás közötti viszonyában és az egyes gazdasági-társadalomalakulatokon belül. A marxista történetírás, amelyre a történet tényei alapvető kategória gyanánt kényszerítik rá az osztályellentétek dialektikus harcát, vagy a fokozatos és az ugrásszerű fejlődés ellentétes fogalmait, konkrét munkája közben sohasem botlott bele a tagadás tagadásának törvényébe, sohasem kényszerült arra, hogy ennek érvényesülését kimutassa. . . . Sőt . . . bizonyítottnak tekinthető, hogy ez az ún. törvény nem érvényesül egyetemesen. Az olyan ‚törvény’, amely szerint a fejlődés a *régit* a valóság megújítása mellett sem küszöböli ki soha teljesen, nem lehet egyetemes érvényű, mert beleütközik a valóság forradalmi dialektikájába, a valóságos fejlődés forradalmi természetébe.”⁶ Eszerint tehát a tagadás tagadásának törvényét, mint alapvetően dialektikaellenes tételt — legalábbis a társadalmi jelenségek vizsgálatánál — ki kell iktatnunk módszereink közül.

Molnár Erik álláspontját látszik alátámasztani — immár közvetlenül a módszerre fordítva a figyelmet — Lukács Györgynek a tagadás tagadására vonatkozó vizsgálata is. Az elutasítás egyrészt kifejeződik abban, hogy miközben az ontológia és a logika elválasztására törekszik, nem lát lényegbevágó különbséget az egyszerű tagadás és a tagadás tagadása között: „Hegel a másként-lét és a másért-való-lét — hamisítatlan ontológiai — kategóriáit egy logikai nyelven fejezi ki, amennyiben ezeket a magán-való-lét tagadásának meghatározóiként tünteti fel. A valóságban azonban ontológiailag sem a másként-lét, sem a másért-való-lét nem tagadása a magán-való-létnek.”⁷ Másrészt ezen az alapon immár a korábbiak következményeként tételesen is elutasítja azt az állítást, hogy a tagadás tagadása általános törvényszerűség: „Mindaddig, amíg tárgyakról és folyamatokról van szó, amelyekben a mássá-válás nem forgatja fel az alapvető létformát, úgy tűnik nekünk, ontológiailag teljesen megengedhetetlen a tagadás kategóriájával való operálás”,⁸ továbbá a tagadás tagadását mint „... állítólag általános törvényt” említi.⁹ Ezzel Lukács tehát lényegében Molnár Erik felfogását fogadja el a tagadás tagadásának törvényével kapcsolatban, legalábbis akkor, amikor közvetlenül e törvényről fejt ki nézeteit.¹⁰

Lukács György azonban álláspontjának indokoltságát mindenekelőtt abban látja, hogy Hegelnél „... a tagadás és a tagadás tagadása a fogalmak dialektikus mozgásának alapvető mozgatói. Ez logikailag és ismeretelméletileg egyaránt jogosult, csupán az a kérdés, érvényes-e ez az egyetemesség az ontológiára

⁶ Molnár Erik: „Dialektikus materializmus és társadalomtudomány”, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1962, 308–309.

⁷ Lukács György: Az igaz és a hamis Hegel ontológiájában; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1971/1–2, 78.

⁸ Uo. 79.

⁹ Uo. 80.

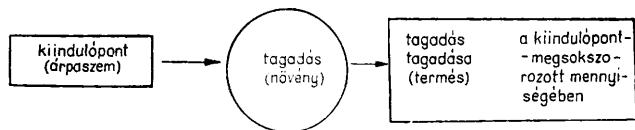
¹⁰ A későbbiekben még utalunk majd arra, hogy Lukács György (a közvetlenség és a közvetítés problémájának vizsgálatánál) valójában nem olyan egyértelműen áll a tagadás tagadása törvényének elutasítása álláspontján, mint ahogy közvetlenül e törvényre vonatkozó megfogalmazásai sugallják.

is?"¹¹, s erre a kérdésre Lukács György nem-mel válaszol, így természetesen nem érthet egyet Engelsnek azzal a kísérletével sem, hogy a tagadás tagadása törvényének egyetemes érvényességét bizonyítsa.¹²

Egészen más jellegű azonban Molnár Erik érvelése. Eszerint a tagadás tagadásának törvénye nem egzakt, hanem csupán kiválogatott példák halmaza, s az egzakttság hiánya nem valamiféle mulasztás következménye, nem ismereteink jelenlegi állapotával függ össze, hanem mélyebben fekvő okok folyamánya, nevezetesen annak, hogy a fejlődés dialektikus koncepciója ellentmondásban áll a régi reprodukcióját tétélező tagadás tagadásának törvényével.

Maga Molnár Erik azonban nem tér ki arra, hogy voltaképpen miben is látja a régi reprodukciójának elméleti alapját a tagadás tagadásának törvényében, illetőleg pontosabban: a törvény különböző időben történt különböző megfogalmazásaiban. Ez esetben ugyanis kiderült volna, hogy a régi reprodukciójának mikéntjére nézve különböző álláspontok voltak és vannak forgalomban, továbbá, hogy történtek kísérletek a törvény példálózó jellegének és annak a felfogásnak a meghaladására, amely szerint itt a régi, a túlhaladott egyszerű reprodukciójáról lenne szó.

a) Vegyük elsőként Engels megjegyzéseit. Mint köztudott, az „Anti-Dühring”-ben Engels az árpamag fejlődésével példázza a tagadás tagadásának törvényét. „... ha egy ilyen árpaszem megtalálja a számára normális feltételeket... sajátos változás megy végbe vele: kicsírázik; az árpaszem mint olyan elmúlik, tagadtatik, helyébe a belőle keletkezett növény lép, az árpaszem tagadása. Mi azonban e növény normális életpályája? Növekszik, virágozik, megtermékenyül és végül ismét árpaszemeket termel, s mihelyt ezek megértek, a kalász elhal, most ő tagadtatik. E tagadás tagadásának eredményeképpen ismét a kezdeti árpaszem áll előttünk, de nem egyszerűen, hanem tíz-, húsz-, harmincszoros számban.”¹³ Hogy Engels felfogásában ez nem csupán egy, további következmények nélküli példa, nem pusztán illusztráció — nagyon is valószínű. „A természet dialektikájá”-ban ezt a vázlatot találjuk: „A tagadás tagadása... bimbó, virág, gyümölcs.”¹⁴ Eszerint most már úgy tűnhet, hogy a tagadás tagadásának törvényét Engels példái nyomán a következőképpen ábrázolhatnánk:

Többnyire valóban ez az engelsi példa szokásos értelmezése, és Molnár Erik valójában ez ellen az értelmezés ellen lép fel, azt feltételezve, hogy ez az interpretáció teljesen fedi Engelsnek a tagadás tagadásáról vallott álláspontját, illetőleg, hogy ebben az interpretációban található meg a „törvény” valóban pontos kifejtése. Hasonló felfogást és értelmezést találhatunk Lukács Györgynél is, akinél szintén az árpaszem példája szerepel mintaként a tagadás tagadása törvényének bemutatására majd kritikájára is.¹⁵ Eszerint a tagadás tagadása nem

¹¹ Lukács György, i. m. 78.

¹² Vö.: Uo. 78–80.

¹³ Engels, i. m. 132–133.

¹⁴ Engels: A természet dialektikája; MEM 20, Bp. 1974, 496.

¹⁵ Vö.: Lukács György, i. m. 78–79. o.

lehet az újratermelés folyamatának törvénye, miután a logikai „tagadás” terminusának ontológiai megfelelője a megsemmisülés. Ez azonban nem vezet másként-léthez.

Jegyezzünk fel azonban egy másik példát, amely arra utal, hogy az árpaszem példa esetleg csupán egy szélső „esetet” illusztrál, Engels ugyanis az árpaszem példát a következőképpen folytatja: „Gabonafajták szerfelett lassan változnak, és így a mai árpa körülbelül ugyanolyan, mint a száz év előtti. Vegyünk azonban egy alakítható dísznövényt, például egy dália vagy orchideát; ha a magot és a belőle keletkező növényt a kertész mestersége szerint kezeljük, akkor e tagadás tagadásának eredményeképpen nemcsak több magot, hanem minőségileg megjavított magot is kapunk, mely szebb virágokat hoz, s e folyamat minden megismétlése, a minden újabb tagadás tagadása fokozza ezt a tökéletesedést.”¹⁶

E második példa szerint tehát a folyamat végpontján nem a kezdőpont áll elő, változatlan formában és csupán mennyiségileg megnövekedve, hanem maga a végpont *minőségileg* más, mint ami a folyamat kezdetén volt. Így tehát az engelsi példák legalábbis kétféle interpretációt engednek meg, s egyáltalán nem kézenfekvő, hogy a legegyszerűbb példa és az ezen alapuló interpretáció rekonstruálná hiven Engels álláspontját.

b) Úgy tűnik, a tagadás tagadásának ezt, a minőségi változással összefüggő oldalát teljesebben és pontosabban közelíti meg az a megfogalmazás, melyet — többek között — „A marxista filozófia alapjai” c. kézikönyvben találhatunk: „A tagadás tagadása . . . nem pusztán megismétli a kiinduló mozzanatot, hanem magába olvasztja, szintetizálja’ az előző fejlődési fokok összes eredményeit, s a ciklus magasabb fokán reprodukálja az eredeti fok bizonyos vonásait . . . amikor a második tagadás ‚megszüntette-megtartja’, tagadja az elsőt, akkor ezzel visszaállítja a kiinduló állapot bizonyos vonásait, tulajdonságait . . .”¹⁷ Ami itt kétségtől különböző az engelsi árpaszem példán alapuló sémához képest az, hogy itt nincs szó a kiindulópontból egészen való visszatérésről, ellenben azt találjuk, hogy a létrejött új minőség maga *tartalmazza* a régit vagy annak bizonyos vonásait. Sematikus ábrán ezt így érzékeltethetjük:

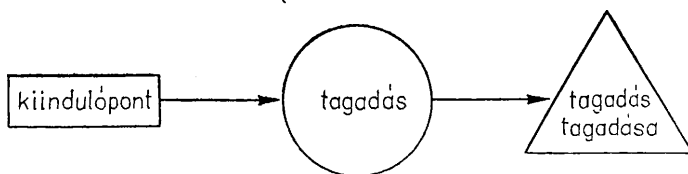
Engels említett második példája látszólag teljességgel beleillik — legalábbis első tekintetre — ebbe a sémába. Ily módon a tagadás tagadásának ez a magyarázata szintén hivatkozhat engelsi példákra. A törvény e második interpretációjában a legjellemzőbb sajátosságot abban találjuk, hogy az eredményben a kiindulópont belső lényege szerint változatlanul, ámde módosult környezetben, alárendelve az új minőségnek, s ezáltal „megszüntette” fennmaradt. Úgy tűnik, a tagadás tagadásának ezt az értelmezését osztja esetenként Lukács is, jólle-

¹⁶ Engels: „Anti-Dühring”, 133. Jellegebén hasonló példákat említ Engels a geológia és a filozófia köréből is. Uo.

¹⁷ „A marxista filozófia alapjai”, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1959, 340—341.

het nem a fejlődés irányában, hanem visszafelé: „Csak ahol a másként-lét objektíve egy radikálisan felforgató átmenetet jelent a tárgyisági vagy folyamatformákban, ott lehet ezt objektíve ontológiailag is tagadásként felfogni. Így az élőlények halálakor, amikor véget ér a biológiai újratermelési folyamat, amely megszüntetve-megtartottan, azaz a biológiai újratermelési törvényeknek alárendelten tartalmazza a fizikai és kémiai törvényszerűségeket, amikor a volt szervezet meglevő anyagát ismét anyagiságának normális fizikai-kémiai törvényei kerítik hatalmukba.”¹⁸ Világos, hogy ez utóbbi felfogása a tagadás tagadásának egészen bizonyosan nem teszi lehetővé, hogy e törvényt egyetemesnek tekintsünk.

c) Molnár Erik szintén megfogalmaz egy meghatározott, de az előzőektől különböző álláspontot. Fejtegetését a tagadás tagadása törvénye ellen így folytatja: „Vannak azonban a társadalomnak olyan vonásai is — és éppen az alapvető vonások tartoznak ide —, amelyek a fejlődés folyamán teljesen megsemmisülnek, amelyeket a fejlődés teljesen kiküszöböl. A termelési eszközök tőkés magántulajdona és az ebben foglalt kizsákmányolási viszony például a teljesen kifejlődött szocializmusban sehogyan sem marad meg, hanem teljesen kiküszöbölődik. A kapitalizmus és a szocializmus ellentéténél éppen ez a döntő, a kapitalizmus alapvető jellemvonásának teljes és gyökeres tagadása. Hegelnél azonban éppen a teljes és gyökeres tagadás, a *forradalmi* tagadás hiányzik, s ennek helyére kerül a tagadásnak az a formája, amelynél a tagadott megszüntet is megmarad.”¹⁹ Tekintettel arra, hogy Molnár Erik egyáltalán nem vonja viszont kétségbe, hogy az új a régeből keletkezik, s hogy az új kialakulása nem holmi semmiből való teremtés eredménye, kétségkívül bele kell olvasnunk a szövegbe a réginék az újjal való kapcsolatát. Eszerint tehát, ha a valóság „forradalmi természetét” és alakulását vesszük figyelembe, a tagadás tagadásának lényege — legalábbis a társadalmi valóság tekintetében — a következőképpen lenne sematikusán ábrázolható:

Ezzel azonban a tagadás tagadása valóban felbomlik két különálló tagadásra azaz fennáll ugyan a különböző mozzanatok egymáshoz való kapcsolata, anélkül azonban, hogy az összefolyamat ténylegesen nyomon követhető lenne, s a tagadás tagadása nem lesz többé a kiindulópont igenlése semmilyen formában sem. Eszerint tehát Molnár Erik érveit általánosan megfogalmazva azt mondhatnánk, hogy a fejlődés forradalmi természetű a tagadás tagadásának tagadásával, azaz *tagadások* sorozatával lenne egyértelmű.

Ha most már Molnár Erik álláspontjának magyarázatát keressük, akkor a „Dialektikus materializmus és társadalomtudomány” című művében különös figyelmet érdemel az imént idézett Hegelre vonatkozó megjegyzése. Való igaz,

¹⁸ Lukács György, i. m. 79.

¹⁹ Molnár Erik, i. m. 309—310.

Hegel felfogására ezen a ponton is áll az, hogy „a legkülönbözőbb felfogások húzódnak meg mögötte”, de ebből még egyáltalán nem következik — mi-ként Molnár Erik mondja —, hogy maga a tagadás tagadásának törvénye ellent-mond a valóság és a fejlődés forradalmi természetének.

Ezzel szemben Lukács György abban látja a problémát, hogy Hegelnél egy-bemosódik a logika az ontológiával, s a szükséges szétválasztást Engels sem hajtotta végre eléggé radikálisan. Ugyanis „. . . ontológiailag sem a másként-lét, sem a másért-való-lét nem tagadása a magán-való-létnek”.²⁰

Úgy véljük, hogy az előzőekből következően, mielőtt bármiféle hipotézist fogalmaznánk meg, a tagadás tagadása törvényének az összefüggések rendsze-rében elfoglalt helyére vonatkozólag, választ kell adnunk legalább két kérdésre. Az egyik az a kérdés, hogy milyen változáson ment át e törvény felfogása a marxista filozófiában az eredeti hegeli felfogáshoz képest; a második: nyílik-e lehetőség arra, hogy a hegeli szövegek, továbbá a marxizmus klasszikusai írásai-nak alapján a tagadás tagadása törvényének az eddig bemutatott felfogásoktól eltérő interpretációját adjuk. Csak ezt követően vizsgálható, hogy van-e helye a tagadás tagadásának az *egyetemes* összefüggések között, vagy pedig el kell-e fogadnunk Molnár Eriknek Lukács Györggyel együtt vallott álláspontját, mely szerint „a tagadás tagadása csak a gondolkodás fejlődését jellemzi általánosan, míg a történeti fejlődésben csak részleges szerepet játszik.”²¹

Ha a dialektika vonatkozásában és kivétel nélkül minden esetben úgy tekint-jük Marx és Engels viszonyát a hegeli filozófiához, hogy az utóbbi semmi más mint — az engelsi képletes kifejezéshez igazodva — tótágast álló dialektikus materializmus, melyet csupán át kellett fordítani, akkor egészen bizonyosan nem érthetjük meg Engelsnek a tagadás tagadása törvényére vonatkozó pél-dáit. A helyzet ugyanis az, hogy amennyiben Engels *példái* nem volnának má-sok, mint a Hegelnél idealista elméleti rendszerbe épülő törvény materialista átfordításai, világosan kijelölhetnénk a továbbhaladás lehetséges módját. Vagyis a példa kibontása és általánosítása lenne a teendő ahhoz, hogy a tagadás tagadásának dialektikus materialista elméletéhez jussunk. Mindjárt meg kell említeni ezúttal, hogy tényszerűen valóban ez volt a helyzet a marxista filozó-fiában, s hogy ilyen kísérlet történt a tagadás tagadásának kifejtésére. Az a tétel ugyanis, amely szerint a fejlődés egy más fokon megismétli (természetesen fejlettebb fokon) az alacsonyabb fejlődési szakaszt, nem más, mint az engelsi *példa* kiterjesztés útján való általánosítása.²²

Mindenesetre jó okunk van arra, hogy ne ezt a megoldást válasszuk: maga Engels írja az „Anti-Dühring”-nek a tagadás tagadásával foglalkozó részében, hogy „. . . itt csak azt kell kimutatnunk, hogy a tagadás tagadása a szerves világ mindkét birodalmában *valóban előfordul*”.²³ Másként mondván, Engels nem kifejtteni szándékozik a törvényt, hanem előfordulását bizonyítani. Másik művé-ben, „A természet dialektikájá”-ban hasonlóképpen foglal állást: „Itt nem a dialektika kézikönyvét kell megírunk”, hanem csak azt bizonyítanunk, hogy a

²⁰ Lukács György, i. m. 78.

²¹ Molnár Erik, i. m. 310.

²² Amikor Molnár Erik a tagadás tagadásának példálózó jellegéről ír, éppen a tör-vény kifejtésének ezt a módját bírálja. Más kérdés, hogy ezt magának a törvénynek a bírálataként fogja fel.

²³ Engels: „Anti-Dühring”, 133.

„dialektikus törvények a természetnek valóságos fejlődési törvényei . . . E törvények egymás közti belső összefüggésére ezért nem térhetünk ki.”²⁴

Ilymódon tehát „A természet dialektikájá”-t sem tekinthetjük kísérletnek arra, hogy abban Engels összefoglalja, megfogalmazza, kifejtse a materialista dialektika törvényeit. Valójában egy nem kevésbé fontos, de másfajta kísérletről van itt szó. Mivel Hegel számára a tagadás tagadásának törvénye (és a dialektika más törvénye is) csupán mint gondolkodási törvény létezett, szükségesnek mutatkozott annak vizsgálata, hogy ezek a törvények merő agyszülemények-e vagy pedig a „természet és a társadalom történetéből vonatkoztatjuk el”²⁵ őket. Engels munkahipotézisében tehát éppen az ellenkezője a helyzet annak, mint amit Molnár Erik feltételez, hogy ti. a tagadás tagadása csak a gondolkodás fejlődését jellemzi általánosan. Engels írja: azt akarjuk bebizonyítani, hogy „a dialektika törvényei . . . az elméleti természetkutatásra is érvényesek”.²⁶ Ha tehát el is fogadjuk Molnár Erik érvelését a tekintetben, hogy a példák sokasága önmagában nem bizonyítéka a törvény egyetemes érvényességének, és ráadásul ezek a példák eléggé sajátosak, rögtön hozzá kell tenni ehhez, hogy Engels sehol sem vonja kétségbe Hegelnek a tagadás tagadásának törvényére vonatkozó megállapításait. Ezért emeli ki Engels, hogy a törvény értelmezése végett Hegelhez kell fordulnunk. „. . . Kantnál dialektikát tanulmányozni hasztalanul fáradságos és kevésbé kifizetődő munka lenne, amióta megvan a dialektikának átfogó, bárha egészen hamis kiindulópontból kifejtett kompendiuma *Hegel* műveiben . . . Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy itt semmiképp nem a hegeli kiindulópont védelmezéséről van szó . . . Szintoly kevésbé lehet arról szó, hogy fenntartsuk a hegeli rendszer dogmatikus tartalmát, ahogy azt a berlini hegelizmus ó és ifjú vonala prédikálta. Az idealista kiindulóponttal együtt bukik a rá konstruált rendszer is, tehát nevezetesen a hegeli természetfilozófia is. Emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy a Hegel elleni természettudományos polémia, amennyiben Hegelt egyáltalában helyesen értette meg, csak e két pont ellen irányult . . . Mindezek levonása után megmarad még a hegeli dialektika.”²⁷ Engels álláspontjából mármost azt a feladatot vonhatjuk le, hogy a tagadás tagadása törvényének marxista elméletéhez nem elegendő az általa alkalmazott példákból kiindulni: Engels példái is csupán a hegeli megfogalmazáshoz való viszonyban értendők, egy azt igazoló-kiszélesítő kísérlet részei. Amennyiben a Hegelhez való kapcsolódásnak ezt a jellegét nem vesszük figyelembe, eleve feladjuk azt az álláspontot, amelyről az engelsi példákat összefüggésükben érthetnők meg. Ebből pedig szükségképpen következik az, hogy a tagadás tagadásának törvényét csupán példák halmazának tekintsük, és a *törvény helytelen interpretációinak kritikáját, mint magának a törvénynek a bírálatát adjuk elő*.

A példák összefüggéseit vizsgálva először az tűnik fel, hogy Engels nagyon gondosan választotta azokat ki a különböző tudományágak területeiről. Mindenekelőtt azoknak a területeknek mindegyikéről hoz legalább egy példát, amelyben a törvény érvényességének bizonyítása döntő jelentőségű. Így példái érintik a biológiát, a geológiát, a matematikát, a történelmet, végül a filozófiát, s miután bizonyítja, hogy „a tagadás tagadása a szerves világ mindkét birodalmában tényleg előfordul”, azután állapítja meg, hogy a tagadás tagadása

²⁴ Engels: „A természet dialektikája”, 358—359.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ Engels: Régi előszó a „Dühring”-hez. A dialektikáról; MEM 20, 346—347.

„a természetnek, a történelemnek és gondolkodásnak rendkívül általános fejlődési törvénye”. A törvény megfogalmazása tekintetében azonban maga Engels is Hegelhez utalja az olvasót. „Az emberek dialektikusan gondolkodtak, jóval mielőtt tudták volna, mi a dialektika . . . A tagadás tagadásának törvényét, amely a természetben és történelemben, és — mígnem aztán felismertük — koponyánkban is tudattalanul végbemegy, Hegel csak elsőként élesen megformálta.”²⁸

Az engelsi példák azonban mégsem merő igazolásai, bizonyítékai a Hegel által megfogalmazott törvénynek, pontosabban a kiegészítő példák egyáltalán nem részletkérdéseket érintenek, hanem „stratégiai” jelentőségűek. Mert jöhetnek Hegel magát a törvényt helyesen fogalmazza meg, de idealizmusánál fogva azt a hibát követi el, hogy „a törvényeket mint gondolkodási törvényeket a természetre és a történelemre ráoktrojálja, nem pedig belőlük levezeti”.²⁹ A kiegészítő példáknak és egyáltalán Engels e ponton való kísérletének jelentőségét érzékelhetjük a Dühringgel folyó vitában is. Itt természetesen nem Dühringnek a dialektikáról való véleménye érdekes, hanem az a meglátása, hogy Hegelnél a dialektika törvényeiből fakad a valóság dialektikája, nem pedig fordítva. Ezen a ponton Engels nem védi meg Hegelt, viszont bebizonyítja, hogy Marx a Hegel által megfogalmazott törvényt gyökeresen ellentétes módon kezelte. Dühring eljárása éppen abból állt, hogy a Hegellel szemben jogos észrevételt fordítja Marx ellen: „Jobb és világosabb eszközök híján . . . a hegeli tagadás tagadásának kell itt bábáskodnia, hogy ennek révén hozzák világra a múlt méhéből a jövődőt. Az egyéni tulajdon megszüntetése . . . az első tagadás. Ezt egy második fogja követni . . . de egy magasabb . . . formában”³⁰ Engels válasza az, hogy Marx nem így kezeli a törvényt, hanem konkrét történelmi és gazdasági elemzés eredményeképpen jut arra a következtetésre, hogy a „kisajátítókat kisajátítják”, s „amikor . . . a folyamatot a tagadás tagadásaként jellemzi, nem arra gondol, hogy ezzel bizonyítsa be a folyamat történelmileg szükségszerű voltát.”³¹

Engelsnek Dühringgel szembeni vitáját különösen tanulságossá teszi az a körülmény, hogy a marxista filozófia történetében a későbbiekben sajátos módszer alakult ki a dialektika törvényeinek kezelésében, olyan módszer, amelyet Engels a vitában határozottan *nem* Marx módszerének nevez. Hogy ezt a nem-marxinak nevezett módszert bemutassuk, Sztálin szövegére hivatkozunk, jöhetnek köztudott, hogy Sztálin nem foglalkozott közvetlenül a tagadás tagadásának törvényével, sőt „A dialektikus és történelmi materializmusról” című tanulmányában a dialektika fő tételei között meg sem említi. Sztálinnak e tanulmányát s e tanulmányának módszerét mégis döntőnek tekinthetjük, mivel a későbbiekben, a marxista filozófia továbbfejlődésében rendkívüli szerepet játszott. Lássuk tehát egy konkrét példán, hogyan kezeli Sztálin a dialektika törvényeit a bizonyításban. „Ha a világ szakadatlan mozgásban és fejlődésben van, ha a régi elhalása és az új gyarapodása a fejlődés törvénye, akkor világos, hogy nincsenek többé megingathatatlan társadalmi rendszerek.”³² Hangsúlyozzuk: itt nem a megállapítások tartalmát vizsgáljuk, hanem azt a módszert, amellyel

²⁸ Engels: „Anti-Dühring”, 139.

²⁹ Engels: „A természet dialektikája”, 358.

³⁰ Engels: „Anti-Dühring”, 127.

³¹ Uo. 131.

³² Sztálin: „A dialektikus és történelmi materializmusról”, 2. kiad., Szikra, 1949, 12.

a dialektika egy meghatározott törvényét valamely megállapításhoz bizonyításnak használják fel. Ami ekkor szembeűnik, az az, hogy míg Marx és Engele szerint a dialektika törvényeihez a történet és a történelem vizsgálatán keresztül juthatunk el (vagy amennyiben e törvénynek a valóságban való érvényesülését példákkal akarjuk igazolni, akkor konkrétan meg kell vizsgálnunk, hogy az általános törvény hogyan érvényesül), addig Sztálinnál maga a törvény a kiindulópont, amelyet a valóságnak követnie kell. Engels éppen ezt a módszert kifogásolja Hegelnél, akinek idealizmusával hozza összefüggésbe a dialektika törvényeinek ilymódon való felfogását. Nézzük meg Sztálin egy másik példáját: „... ha a lassú mennyiségi változásnak gyors és váratlan minőségi változásokba való átmenete fejlődési törvény —, akkor világos, hogy a forradalmi változások, melyeket az elnyomott osztályok visznek véghez, teljesen természetes és elkerülhetetlen jelenségek.

Tehát: az átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba és a munkásosztály megszabadulása a kapitalista igától nem lassú változások útján, nem reformok útján, hanem csakis a kapitalista rendszer minőségi megváltozása útján, forradalom útján valósítható meg.

Tehát: ha a politikában nem akarunk tévedni, akkor forradalmároknak kell lennünk, nem pedig reformistáknak.”³³ Ismét mondjuk: nem az egyes állításokat vizsgáljuk, hanem azt a módot, amellyel Sztálin eljut hozzájuk a dialektika valamelyik törvényéből. Hogy a dialektika kezelésének e két módszere milyen gyökeresen áll szemben egymással, arra Marx közvetlenül utal Ricardo és Adam Smith tudományos módszerének jellemzése során. „A durva empirizmus hibás metafizikába, skolasztikába csap át, amely azon kínlódik, hogy letagadhatatlan empirikus jelenségeket közvetlenül egyszerű formai elvonatkoztatással vezessen le az általános törvényből, vagy e törvénynek megfelelővé okoskodja őket.”³⁴ A Sztálin által végrehajtott módosítás a dialektika értelmezésében ugyanilyen jellegű, ezért hatása — következményeiben — a dialektikus módszer *egészét* alapvetően érintette. Az ilyen eljárás mód legnagyobb veszélye az, amit Molnár Erik már mint eredményt rögzít, amikor megállapítja, hogy a tagadás tagadásának törvénye nem több példák összegénél. E módszer valóban merő illusztráció- és példagyűjteménnyé változtatja a természet és a társadalom megannyi jelenségét, előre megfogalmazott törvények számára. A dialektika törvényeinek nem dialektikus alkalmazása következtében maguk a törvények sémákká, tartalomra kívülről váró formákká merevedhetnek.³⁵

Ami mármost érdeklődésünk közvetlen tárgyát illeti, álláspontunk szerint a tagadás tagadása törvényében különös erővel ütközik össze a dialektikus és a formális szemléletmód, annál fogva, hogy a tagadás tagadása „... az egész

³³ Uo. 13—14.

³⁴ Marx: „Értéktöbblet-elméletek”, I. rész, Budapest 1958, 59.

³⁵ Ezért szükségszerűnek kell tartanunk, hogy a marxista filozófiai gondolkodás a dialektika törvényeinek újbóli tanulmányozásával fogott hozzá annak a feladatának ellátásához, hogy pótolja a dogmatizmus időszakában keletkezett lemaradását. Elegendő ennek hazai példáiból utalni a Hegel iránti érdeklődés megnövekedésére (vö. pl. Erdei László: „A megismerés helyzete”, Akadémiai Kiadó, Budapest 1957). Az ember és a társadalmi törvény dialektikus kapcsolatok újvizsgálatára (Vö. pl. a „Társadalmi Szemle” törvény-vitája), kategóriák dialektikus összefüggésének vizsgálatára (vö. Lukács György: „A különösség”, Akadémiai Kiadó, Bp. 1957), a termelési mód és a termelési viszonyok dialektikus kapcsolatának vizsgálatára (vö. pl. Tőkei Ferenc: „A társadalmi formák elméletéhez”, Kossuth, 1968) stb. Ugyancsak felélnkül az érdeklődés — itthon és külföldön egyaránt — a dialektikus logika problémái iránt.

rendszer felépítésének alaptörvénye”.³⁶ Mielőtt közvetlenül Hegelnek a tagadás tagadásával kapcsolatos szövegeihez fordulnánk, meg kell említenünk Leninnek „A logika tudománya”-hoz fűzött megjegyzéseit, az 1914 szeptember–decemberi konspektusokban. Lenin mindenütt kiemeli, hogy Hegel „irgalmatlanul szidja a dialektikával úzótt játék formalizmusát, unalmát, ürességét”, de a tagadás tagadásával összefüggésben külön megjegyzi: „A dialektika ‚hármassága’ annak külsőleges, felszínes oldala.”³⁷ Ez — az egyébként Hegeltől származó, de Lenin által külön kiemelt — megállapítás legalábbis kétségeket kell hogy támasszon a tagadás tagadása törvényének korábban bemutatott interpretációi iránt. Ugyancsak feltűnő, hogy Lenin egyáltalán nem indít olyan heves harcot az „aufheben” ellen, amint azt Molnár Erik teszi. „Ez nagyon fontos a dialektika megértéséhez”,³⁸ írja Lenin Hegel következő szövegéhez: „. . . de a más lényegileg nem az üres negatívum, a semmi, amit a dialektika közönséges eredményének vesznek, hanem az elsőnek mása, a közvetlennek a negatívuma; tehát mint a közvetített van meghatározva — általában az elsőnek meghatározását tartalmazza magában. Az első tehát lényegileg a másban is megőrződik és fennmarad.”³⁹

Hegel álláspontja szerint: „megszüntetni — aufheben — és a megszüntetett — *das Aufgehobene* — [az eszmei] a filozófia legfontosabb fogalmainak egyike, olyan alapmeghatározás, amely éppenséggel mindenütt visszatér, amelynek értelmét határozottan fel kell fogni s különösen a semmitől meg kell különböztetni. Ami megszűnik, ezáltal nem válik semmivé. A semmi a közvetlen; egy megszüntetett ellenben közvetett valami; a nem léttel bíró, de eredményképpen, amely egy létből indult ki. Ennélfogva magán hordja még azt a meghatározottságot, amelyből származik.”⁴⁰ Így és ezzel együtt mondhatjuk, hogy „. . . a megszüntetett egyszersmind megőrzött, amely csak közvetlenségét veszttette el, de azért nem semmisült meg.”⁴¹

Az ilymódon egyszer már megszüntetett közvetlen következőképpen nem térhet többé vissza a közvetlenségbe, tehát szó sincsen annak semmilyen közvetlen reprodukciójáról sem részleteiben, sem egészében. Amihez jutunk, az nem a közvetlen, de nem is a semmi — hiszen a semmi éppoly közvetlen, mint ami megszűnt —, következőképp nem jutunk és nem is juthatunk a pusztá ürességhez; azmihez érkezünk, az egy fejlődési folyamat az eredmény szempontjából: mint közvetített, amelynek természetesen szintén van közvetlensége: az, hogy más, mint ama első. Ha most ezen a ponton ismét visszatérünk az engelsi példákra, akkor tárul fel azok igazi jelentősége és lényege. Engels ugyanis éppen nem a reprodukció értelmében, hanem az új minőség kialakulásának törvényeként értelmezi a tagadás tagadását. Ha pedig eszerint gondoljuk újra a példákat, arra jutunk, hogy az árpaszem esetében voltaképpen már a mennyiségileg megnövekedett eredmény (termés) éppen úgy feltételez egy közvetítést, de olyan jellegűt, ahol ez a közvetítés csupán a mennyiségi oldalon jelentkezik, míg a többi példa esetében minőségi változásokra vezet. Így tehát az árpa-példa valóban egy olyan határesetet jelöl, amelyben a törvény megjelenik

³⁶ Engels: „A természet dialektikája”, 358.

³⁷ Lenin: Filozófiai füzetek, 190.

³⁸ Uo. 187.

³⁹ Hegel: „A logika tudománya”, II. rész, Akadémiai Kiadó, Bp. 1957, 430.

⁴⁰ Hegel, i. m. I. rész, 82.

⁴¹ Uo.

ugyan, de még nem teljesen világosan, ekként csupán a minőségi változások lezajlása során ragadhatjuk meg. A későbbiekben mégis csupán az előbbi, szélső esetét ragadják ki a törvénynek, s innen már egyenes út vezetett ahhoz, hogy a mennyiségi változások leírásából elmaradjon a közvetítés felismerése. A tagadás tagadásának bizonyítására tehát a árpaszemről szóló példát oly módon felhozni, hogy azt: 1. a kiindulópont közvetítés nélküli reprodukciójának igazolásaként szerepeltetjük, továbbá 2. azt nem mint határesetet tekintjük, hanem e törvény legsajátosabb, legjellemzőbb esetének — a tagadás tagadása törvényének félreértésére, helytelen interpretációjára vezet.

Ha tehát megragadunk a közvetlennél, akkor az egész folyamat valóban nem tűnik fel másként, mint a réginek, vagy az egészében meghaladott régi valamely részének, darabjának átvitele az újba, megisméklődése az újban. A tagadás tagadásának törvénye ellen megfogalmazott ellenvetés tehát, hogy ti. „vannak a társadalomnak olyan vonásai, amelyek a fejlődés során teljesen megsemmisülnek” mindvégig megrekedt a közvetlenben, következésképpen egyáltalán nem is releváns a szóban forgó törvény lényege szempontjából. Mert jóllehet a valóságban sohasem ragadjuk közvetlenül üstökön a közvetítettet, ez azonban egyfelől azt jelenti, hogy amihez eljutunk a közvetlen megszüntetésével, az nem valamiféle egyneműség, nem valami forma nélküli tartalom; másrészt pedig a hegeli felfogás valóságos bizonyítéka, hiszen arról tanúskodik, hogy a közvetítet — valóságos lényege szerint — csak a közvetlen áttörése útján érhető el. Így a közvetlen, az empiria, a „konkrétság”, a kézzelfogható valóság, a „tények” világa *szükséges kezdetnek* fog bizonyulni, melyet azonban feltétlen át kell törni ahhoz, hogy a közvetítetthez eljussunk. Ámde ha a kiindulópontul a közvetítet nélküli közvetlent tekintjük, akkor ez a közvetlen egy nem-belsővel, nem-lényeggel bíró valami, ezért meghatározása sem lehet más, mint az egyszerű különbség: . . . „először is a *kezdettel* kell kezdeni . . . Mivel kezdet, ezért tartalma valami *közvetlen*, de olyan, amely az *elvont általánosság* értelmét és formáját mutatja. Akár a *lét*, akár a *lényeg*, akár a *fogalom* tartalma, *felvett, készen talált, asszertórikus* valami, mert *közvetlen, készentalált*” — írja Hegel.⁴²

Itt azonban egy megjegyzést kell tennünk. Mert jóllehet a kezdet mindenképp valami közvetlen, de ennek formája egyáltalán nem attól függetlenül az elvont általánosság, hogy a létről vagy a fogalomról van szó. Úgy gondoljuk, Lukács György vitája Hegel felfogásával ezen a ponton teljesen indokolt és megalapozott, amikor az ontológiai és ismeretelméleti oldal zavaró egymásba játszását számos probléma forrásának tekinti. „. . . Hegel az egyetlen, aki . . . lefekteti egy új, a dialektikus logika alapzatait, másfelől, amennyiben új ontológiai ebben az új logikában fejeződik ki, a logikai kategóriákat túlterhelte ontológiai tartalmakkal . . . mint ahogy egyúttal a legfontosabb új ontológiai felismeréseket logikai formákba kényszerítésük révén sokszorosan eltorzítja.”⁴³ Ebből azonban — úgy véljük — nem következik, hogy a tagadás tagadásának törvényét *kizárólagosan* logikai törvénynek kellene tartanunk. Azonban határozottan meg kell különböztetnünk érvényesülésének különböző módjait az ontológia, illetve az ismeretelmélet területén. A *kezdetre vonatkozóan* ez a megkülönböztetés abban áll, hogy az ontológia területén a kezdet egyáltalán nem az „elvont általánosság értelmét és formáját mutatja” (miként az ismeretelméletben), hanem az azonosság — különbség egyidejű, közvetlenül készen talált for-

⁴² Hegel, i. m. II. rész, 424.

⁴³ Lukács György, i. m. 76.

máját.⁴⁴ Amíg tehát a logikában az absztrakt—általános (fogalom) a készen talált közvetlenség, addig az ontológia területén az azonosság—különbség kézen talált formájától kell elindulnunk. A különbségtől azonban kettős út vezet tovább: az egyik a közvetlenség azonossága, mely a különbség, a semmi, majd az újabb különbség fokozataiban mozog. Hegel ennek az útnak a követését reflexió nélkülinek, formálisnak tartja, mivel a különbségnél nem jut tovább. A másik ágon a különbségtől a közvetítettig, a lényegig, majd pedig a lényeggel bíró közvetlenhez juthatunk el.

A lehetséges utak elágazásának az az ellentmondás az alapja, hogy mivel *valóságosan* a természetben és a társadalomban egyaránt minden jelenség és tárgy a közvetlen és a közvetített valamilyen egységéből áll, éppígy valóságos a közvetlenség folyamatos fennmaradása is, ennél fogva elvileg mindig is lehetséges megmaradni ennél az egyoldalúságnál, amely mint láttuk a kiindulópontnál egy elvonatkoztatásban már készen kapott. A valóságos folyamatnak ez a leírása, amely *megmarad* ennél az egyoldalúságnál, szintén a valóságot követi ugyan, de nem hatol be fejlődésének folyamatába, *megállapít*, anélkül, hogy a kialakulását meg tudná közelíteni.

Következésképpen a tagadás tagadására vonatkozóan találhatunk egy külső — formális koncepciót —, amely a „hármasság” tételével operál, és a közvetlenséget követi nyomon, s emellett létezik egy tartalmi koncepció. A probléma egyik összetevője azonban éppen az, hogy ez utóbbi koncepció *formája* látszatra szintén a hármassághoz igazodik, s ezért a dialektika formálissá tételének lehetősége szüntelenül visszatér, valahányszor üres formaként jelenik meg a módszer külső oldala: „. . . hogy a módszer egész formája *hármasság*, csak egészen felületes, külső oldala . . . a megismerés módjának . . . A formalizmus szintén hatalmába ejtette ugyan a hármasságot és üres *sémájához* tartotta magát” — mondja Hegel.⁴⁵ Ha tehát túl akarunk jutni azon az állásponton, amely szerint a valóság egyetlen meghatározottsága az, ami közvetlenül adott, akkor mindenképpen bele fogunk ütközni egy, a formális sémában elő nem forduló mozzanatba, amely kiveti az egész hármasságot a közvetlenségből (amelyen a formális eljárás nyugszik), s elvezet majd a közvetített problémájához.

A tagadás tagadásának eredményére vonatkozóan Hegel a hármasság felbontásához a következő megjegyzést fűzi. „Ez a *második* közvetlen az egész folyamatban, ha egyáltalán számlálni akarunk, a harmadik az első közvetlen-

⁴⁴ Ebből természetesen nem csupán az a probléma adódik, hogy a megismerés menete éppen ellentétes a valóságos folyamat menetével, s így a látszólagos kiindulópont az eredményt is magában foglalja (éppen a fogalom révén történő megismerés következtében), hanem az is felmerül, hogy miként lehetséges egyáltalán ontológiai érvényű megállapítást tenni. Itt valóban kitűnik az, hogy egyfelől nem fogalmazható meg előfeltétel nélküli ontológiai megállapítás, másfelől azonban ezen előfeltételek jellege éppen a szóban forgó ontológiai folyamatban válik világossá. Így tehát az ontológiai folyamat megismerése ugyan nem független a megismerés kategóriáitól, s ennyiben valóságos átfedéseket kell megállapítanunk, de az ontológia és az ismeretelmélet (logika) megkülönböztetését is határozottá kell tennünk. „. . . itt teljes világosságnak kell uralkodnia afelől, hogy az igazi kiindulópont maga a valóság volt, hogy ennek elvonatkozottó széttagolása olyan visszatükrözési kategóriákhoz vezet, amelyeknek szintetikus felépítése a valóság megismerésének útját, nem pedig magának a valóságnak a menetét ábrázolja, még ha az így keletkező kategóriáknak és összefüggéseknek mint a valóság gondolati reprodukciójának magától értetődő módon ontológiai és nem logikai jellegűeknek kell is lenniük”. (Lukács György: Az igaz és a hamis Hegel ontológiájában; II. „Magyar Filozófiai Szemle”, 1971/3—4. 401—402.)

⁴⁵ Hegel, i. m. II. rész, 433.

hez és a közvetítetthez. De egyben harmadik az első vagy formális negatívhoz és az abszolút negativitáshoz vagy a második negatívhoz . . . ennyiben a harmadiknak számlált negyediknek is számlálható és a *hármasság* helyett az elvont forma *négyességnek* vehető.⁴⁶ Az, hogy a hármasság helyett négyességet számolunk, természetesen nem változtatná meg önmagában a séma ürességét, formálisságát, ha csupán sémákat hasonlítgatunk össze. Ámde a négyesség, ha egyelőre csupán a sémában, mégis jelzi azt, hogy a hármasság valójában két negativitást, egy formális és egy abszolút negativitást foglal magában, s e két negativitás egymást közvetíti. Ezért tehát a tagadás tagadásának az a koncepciója, amely csupán azt veszi észre s addig jut el, hogy az első negáció a megszüntetés mozzanatát, vagy a megsemmisítést, a második negáció a megszüntetett negációt, s így ismét egy igenlést tartalmaz, csupán a formális sémában mozog, mert e séma nemcsak hogy nem tartalmazza az abszolút negativitás mozzanatát, hanem ebből eredően a kiindulópont-hoz való visszatérés is formális, *közvetlen*, s nem vezet el a közvetítetthez. (Ráadásul ez a visszatérés is tökéletes meglepetésként, előzmények nélkül áll elő.)

Az abszolút tagadás ezzel szemben nem az első, tehát a kezdet *nem-léte*, hanem az *ő mása*, negativitása, tehát az, amellyel vonatkozásban áll. Ámde amíg a kezdet a *különbségnek* üres, közvetlen *önmagára* való vonatkozása, addig és azért az abszolút negativitás a *másra* vonatkozás. A különbség kifordul önmagából azért, hogy a környező világ mindazon jelenségei, része, amellyel és amelyekkel vonatkozásba kerül, az *ő másává* válnak. Ha mármost a kiindulópontban, a kezdet mint közvetlen, *pozitív* került meghatározásra, akkor abban a mozzanatban (amelyben ama kezdetet az *ő másaiban*, tehát nem közvetlenül ragadhatjuk meg) a közvetlen negativitását, azaz a közvetlen abszolút tagadását foghatjuk fel. „Egészen általánosan felfogva . . . az előbb *közvetlen*, így *közvetített*, *másra vonatkoztatott* . . . A *második* tehát, ami ezáltal keletkezett, az elsőnek *negatívuma* . . . nem az üres *negatívum*, a *semmi* . . . hanem az *elsőnek mása*, a *közvetlennel negatívuma*, tehát mint *közvetített* van meghatározva. Ami tehát most előttünk van, az a *közvetített*, amely elsősorban vagy ugyancsak közvetlenül véve szintén egyszerű meghatározás, mert mivel az első elmerült benne, csak a második van előttünk. Egyszerű meghatározásnak vehető, de igazsága szerint *vonatkozás* vagy viszony . . . Nem olyasminek a *mása* tehát, amellyel szemben közömbös.”⁴⁷ Ez a második mozzanat tehát mindenoldalúan negativitásként adódik: a „négyesség” sorozatában olyképpen, hogy a közvetlenség negativitásként jelenik meg, de egyúttal ez az *a pont*, amelyben a *közvetített* és magát a *közvetítést közvetlenül*, tehát *negativitásban vehetjük szemügyre*. Így tehát a közbülső tagadásnak két vonatkozását találjuk, s ez a magyarázata annak, hogy Hegel miért beszélhet a hármasság helyett négyességről. Az egyik vonatkozás az első közvetlenhez és a közvetlenül is megjelenő eredményhez kapcsolódik (mely pl. az árpaszemnek mint kezdetnek és mint végpontnak a megjelenésével illusztrálható). Ennek sajátos vonása az, hogy maga a közbülső is közvetlennel jelenik meg (pl. növény). A másik vonatkozás azonban éppen az, hogy a közbülső nem más, mint amaz első közvetlennel a megszüntetése, annak negatívja. Márpedig a közvetlen abszolút negatívja *a csak másra* nézve vonatkozással bír, az, aminek önmagára nincs is vonatkozása. És valóban ez fogalma szerint: nem kezdet és nem eredmény, hanem közbülső, amely azért van, hogy

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ I. m. 430–431.

nem önmagára, hanem minden másra, minden tőle *különbözőre* vonatkozása van. Nem állapot tehát, hanem az állapot abszolút negatívja: maga a mozgás, a „végtelen processzus” (a növény esetében pl. asszimiláció). Az ellentmondás tehát abból áll elő, hogy a közbülsőt *egyidejűleg és fogalma szerint* egyszerűre kell elgondolni közvetlennek és az abszolút nem közvetlennek is, önmagára vonatkozóan és *a csak másra* vonatkozóan, maga magának és a vele mindenoldalú ellentmondásban álló másnak —, *tehát magát az ellentmondást kell elgondolnunk*, és ezért „kettősen”, önellentmondónak kell ezt a közbülsőt felfognunk. Így lesz megkettőzött, azaz a hármasság négyességgé. „A második szféra a különbözők vonatkozását azzá fejleszti, ami elsősorban, a maga ellentmondásává — a végtelen processzusban.”⁴⁸ Ez egyszerűs mind a tagadás tagadásának fordulópontja is, mert a legvégső (a harmadik, illetve a negyedik) mozzanatban ismét olyan vonatkozás áll előttünk, amely már nem maga *az* ellentmondás, hanem az ellentmondások konkrét egysége, mint a dolgok meghatározottsága. Ezért ebben a mozzanatban most már tartalmas, valóságos, konkrét totalitáshoz érkezőnk. Ez a konkrét totalitás azonban a második mozzanat *eredménye*.

Ami a végső (a harmadik, illetve a negyedik) mozzanatnak azt a vélt sajátosságát illeti, hogy netán visszaállítaná a kiindulópontot, tehát a közvetlent, azt találjuk, hogy ami a kezdetből itt, ezen a ponton megmarad: egy vonatkozás, mégpedig mind a kezdetnek, mind pedig az eredménynek az *önmagára való* vonatkozása. De míg a kezdet „a magáértvaló-lét nélküli magánvaló-lét” *üres* önmagára való vonatkozása (azaz nem több, mint különbség), addig a folyamat végén a tartalomnak és formának, a lényegnek és jelenségnek egymásra való vonatkozását találjuk magában a dologban, amelynek éppen ezáltal önálló léte van: magáértvaló léte. Az önmagára való vonatkozáson kívül a végpont nem rekonstruálható semmit a kezdőpontból az eredményben, mert ezen kívül nem volt mit rekonstruálnia, nem lévén a kezdetben egyéb meghatározottsága.

Ennélfogva azt mondhatjuk, hogy a tagadás tagadásának az a felfogása, amely szerint a régi rekonstrukciójáról van benne szó, voltaképpen elkerülhetetlenül magában foglal egy további következményt. Annak folyamánként ugyanis, hogy minden megismerés az adott totalitásnak közvetlenre való redukálásával indul, ténylegesen nem is a réginek, a meghaladottnak az újban való fennmaradását mondjuk ki a tagadás tagadása törvényének rekonstrukciós jellegű magyarázatával, hanem inkább a jelenlegi viszonyokat, jelenségeket vetítjük közvetlenül vissza, a korábbi időszakokra. Marx erről írva kifejti, hogy „. . . A polgári gazdaság ily módon az antik stb. gazdaság kulcsát nyújtja. De semmi esetre sem a közgazdászok módja szerint, akik minden történelmi különbséget elmosnak és az összes társadalmi formákban a polgáriakat látják.”⁴⁹

A tagadás tagadásának törvényét egyáltalán nem igazolná az, ha kimutatnánk: vannak olyan társadalmi jelenségek, amelyek egy új társadalmi formációban is fennmaradnak, s éppígy nem cáfolja az, hogyha megállapítjuk: a valóság forradalmi természete teljes egészében kiküszöböli a régit. Valójában a tagadás tagadásának törvénye egy egészen más területen érvényesül: a közvetlenségből a közvetítetthez való mozgás általános fejlődéstörvénye, amely egyaránt megtalálható a természetben a társadalom valóságos folyamataiban és a megismerésben.

⁴⁸ Hegel: „A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai”, I. rész, A logika. Akadémiai Kiadó, Bp. 1950, 319.

⁴⁹ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/I, Budapest, 1972. 31.

résben. Mert jóllehet a közvetlenség minden területen másként jelentkezik, azonban a közvetítettbe való átmenete egyaránt szükségszerű.⁵⁰ Ezért a fejlődés folyamatától való elszakítása üressé, tartalmatlanná, formálissá teszi a tagadás tagadásának kezelését, felfogását, s ezzel együtt követhetlenné válik a közvetlenből a közvetítettbe való átmenet is.⁵¹

Úgy véljük, éppen ez utóbbi szétválasztást hajtotta végre *előzetesen* Molnár Erik (illetve külön vizsgálat nélkül elfogadta az előzetesen már kialakult szétválasztást), majd az ezáltal formálissá változtatott tagadás tagadása ellen fordult. Részben ehhez hasonló Lukács Györgynek a tagadás tagadásával *közvetlenül* kapcsolatos felfogása is, azonban miután a közvetlenség és közvetítettség viszonyának elemzése Lukács György felfogásának egyik alapvető pontja, a konkrét elemzésekben a tagadás tagadásának tényleges tartalma számtalan esetben visszatér.⁵² A tagadás tagadásának valóságos bizonyítéka tehát az, hogy *a természet és a társadalom valósága ténylegesen tartalmazza a közvetítettséget: a formán kívül a tartalmat, a jelenségen kívül a lényeket stb. „... nincs semmi sem az égben, sem a természetben, vagy a szellemben vagy bárhol, ami ne éppúgy tartalmazzná a közvetlenséget, mint a közvetítettséget . . .”*⁵³ Azzal azonban, hogy a közvetítettet a dolog fejlődése folyamán mint vonatkozások összességét és e vonatkozások történetét ragadhatjuk meg, egyúttal feloldható a közvetített „önmagában kuksoló elvontság”-ra, s ez a közvetített úgy határozódik meg tartalomként, mint fejlődéstörténetének eredménye.

Azt mondhatjuk tehát, hogy valamely dolognak, a valóság valamely jelenségének tulajdonságai, belső lényege ellentmondásokban, az összefüggések rendszerében, ezek alakulásában fejlődik ki, s a tartalom magában hordozza mint *eredményt*, eme vonatkozások teljességét, összefoglalását.

Ámde aktuálisan, e folyamat valamely meghatározott pillanatában azt látjuk, hogy ha a közvetlen egyben magában is hordja és közvetíti a közvetítettet, ő

⁵⁰ Éppen ebből következően helytelen a tagadás tagadásának törvényét (miként a dialektika más törvényeit is), a valóságos folyamatokra ráerőltetni, nem pedig belőlük levezetni, hiszen már a kiindulópontnál egészen eltérő közvetlenségeket kapunk. A logika például, melynek szükségképpen kiindulópontja a fogalom, ennek (a fogalomnak) *természete* szerint helyesen kezdi az absztrakt általánossal, miután a fogalom közvetlensége éppen ebben áll. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az absztrakt általános tehát a *fogalom* lenne a kezdet általában. Ez a magyarázata annak, hogy miért nem lehet közvetlenül az engelsi példákban kibontani a tagadás tagadásának törvényét, még ha ezek stratégiai jelentőségű példák is. Azt mutatják be, hogyan érvényesül a szóban forgó törvény különböző, egymástól lényegesen eltérő területeken, de magának a törvénynek a leírását nem adják.

⁵¹ Marx, amikor a tagadás tagadásának hegeli felfogását elemzi, éppen arra mutat rá, hogy Hegel a valóságos fejlődést, a történelem mozgását fejezi ki elvont és spekulatív formában, („Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből”, Budapest, 1962, 99–118.) Marxnak a tagadás tagadásával kapcsolatos felfogását Tókei Ferenc részletesen és behatóan elemzi „A szocializmus dialektikájához” c. könyvében (Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974.).

⁵² Amikor Lukács György a tagadást a megsemmisítéssel, azonosítja az említett szétválasztás érvényesül. (Az igaz és a hamis Hegel ontológiájában; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1971/1–2. Ugyanakkor azonban már korai műveiben is fellép a közvetlenségbe való megrekedés ellen, s ezt a polgári felfogás alapvető jellemzőjének tartja (pl. Az eldologiasodás és a proletariátus tudata. „Utam Marxhoz”, I, Magvető, Bp. 1971). Ontológiájának munka-elemzése pedig nem kis részben a közvetlenség–közvetítettség valóságos viszonyának elemzésén alapszik.

⁵³ Hegel: „A logika tudománya”, I, rész, 44.

maga nem a közvetített, csak a fejlődés folyamatában lesz azzá. Így aktuálisan, mint állapot a közvetlen a közvetített megszüntetése. Ezért a fejlődés valamint a fejlődés megismerése nemcsak hogy nem esik egybe, hanem ez utóbbi ugyan csak a történelem terméke; saját eszköze, valamint módszerre van szüksége ahhoz, hogy a megismerő ne csupán néma részese legyen a folyamatnak, hanem tudatában is legyen e fejlődésnek.⁵⁴ A közvetített megragadásának külön eszköze és módszere pedig nem csupán a közvetlen áttörésének eszköze és módszere, hanem egyúttal viszonylagosan önálló viszonyná formálja ama közvetítettet, s ezzel megduplázza a valóságosan egységben levőt, a közvetlen világa fölé emeli különállóként a közvetített világát. „A megszüntetett — das Aufgehobene — az eszmei” — mondja Hegel —, mert a megszüntetett közvetlen: a közvetített, amely önállóvá kidolgozott alakjában nem más, mint a megismerő tudat magáért-való-létében.

Ezért Marx, amikor Hegelnek a tagadás tagadására vonatkozó nézeteit bírálja, egyáltalán nem azt tartja helytelennek, hogy Hegel a történelmileg alakuló, tényleges materiális viszonyokról leváló viszonyként fogja fel ezt a megismerő tudatot. „A valóságban magánjog, morál, család, polgári társadalom, állam stb. fennmaradnak, csak mozzanatokká váltak, az ember egzisztenciális módjaivá és létezési módjaivá, amelyek nem elszigetelten érvényesek... A mozgásnak mozzanatai.

Valóságos egzisztenciájukban ez az ő mozgékony lényegük el van rejtve. Napvilágra, kinyilatkoztatásra csak a gondolkodásban, a filozófiában kerül... a vallás, állam, természet, művészet igazi egzisztenciája: a vallás-, természet-, állam-, művészetfilozófia.”⁵⁵ Marx kritikájának éle ott fordul Hegel ellen, ahol bebizonyosodik, hogy Hegel ennek a szükségképp fennálló elválásnak egy konkrét, történelmileg meghatározott, társadalmi formáját: az elidegenedett formát veszi alapul és terjeszti ki. Ennélfogva pedig „a tagadás tagadása... nem az igazi lényeg igazolása, éppen a látszat-lényeg tagadása által, hanem a látszat-lényeg... igazolása”.⁵⁶ A hegeli álláspont problémája tehát abban van, hogy valóságos viszonyokról leváló, szükségképpen külön formákat öltő elméleti viszonyokat nem az előbbiekből igyekszik megérteni, hanem, hogy ezeket a levált elméleti viszonyokat a lényeg kifejezőiből a lényeggé teszi, újra termelt, épp ezért viszonylag önállóvá vált formájukat valóságosabbnak és reálisabbnak tekinti, mint eredeti alapjukat, amelyből származnak. Így elidegenedett formájukat álláspontja bázisának teszi meg. „Ha... nekem csak a vallásfilozófia stb. a vallás igazi létezése, akkor csak vallásfilozófusként vagyok igazán vallásos és így megtagadom a valóságos vallásosságot és a valóban vallásos embert. De

⁵⁴ Itt újra belátható annak szükségszerűsége, hogy a folyamat leírása az eredmény álláspontjáról történik, egyszerűen annál fogva, hogy a megismerés eszközei és szubjektuma maga egy folyamat meghatározott végpontján állnak. „Mint egyáltalán minden történelmi társadalmi tudománynál, a gazdasági kategóriák meneténél is mindig szem előtt kell tartani, hogy — miként a valóságban, úgy a fejben is — a szubjektum, ez esetben a modern polgári társadalom adva van, és hogy ezért a kategóriák ennek a meghatározott társadalomnak, ennek a szubjektumnak létezési formáit, egzisztencia-meghatározásait, gyakran csak egyes oldalait fejezik ki, s hogy ezért ez a társadalom tudományosan is semmi esetre sem csak ott kezdődik, ahol róla, mint olyanról már szó esik.” (Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/I, 31—32.)

⁵⁵ Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből”, 111—112.

⁵⁶ Uo. 111. Marxnak Hegellel folytatott polémiaját itt nem kell részleteznünk speciálisan a tagadás tagadása szempontjából, miután ez egybeesik az elidegenedés hegeli felfogásának marxi kritikájával általában.

ugyanakkor igazolom őket, részben saját létezésemen belül vagy az idegen létezésen belül, amelyet velük szembehelyezek, mert ez *magá* csak az ő *filozófiai* kifejezésük . . .”⁵⁷

A Marx által említett „mozgékony lényeg” nem más, mint ama közvetített. A tagadás tagadásának törvénye pedig nem más, mint a mozgékony lényeg kifejlődésének útja. Az elsődleges folyamatból kiemelkedő *külön formájának* létrejötte pedig hozzá van kötve a *jelek* kialakulásának történetéhez.

⁵⁷ Uo.